

Kādî Abdülcebbar ve Ebü'l-Muîn en-Neseî'nin Büyük Günah Hakkındaki Görüşlerinin Karşılaştırılması

Comparison the Views of Qadi Abd al-Jabbar and Abu'l-Muîn al-Nasafi About Great Sin

Selim GÜLVERDİ

Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep İslâm Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı
Assistant Professor, Gaziantep Islamic Science and Technology University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Islamic Theology
Gaziantep, Turkey
Sgulverdi67@gmail.com
orcid.org.0000-0003-2647-1006

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 22 Ocak / January 2021
Kabul Tarihi / Accepted : 25 Nisan / April 2021
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2021
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume: 8 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 209-228

Atıf / Cite as

Gülverdi, Selim. "Kādî Abdülcebbar ve Ebü'l-Muîn en-Neseî'nin Büyük Günah Hakkındaki Görüşlerinin Karşılaştırılması". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 209-228.

Doi: 10.33460/beuifd.866627

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: İslâm düşünce tarihinde ilk tartışılan konulardan biri olan büyük günah problemi, kelâm ekollerinin büyük günahın kapsamı ve büyük günah işleyen kimsenin dini statüsünün ne olduğu hakkında uzun süre tartıştığı bir konu olagelmıştır. Tarihteki Hâricî anlayışın günümüzdeki tezahürü şeklinde değerlendirilebilecek bazı Selefi akımların, kendileri gibi düşünmeyen ve büyük günah işlediklerini belirttikleri Müslümanları tekfir ederek şiddete yönelmeleri problemin hâlâ güncelliğini koruduğunu göstermektedir.

Hâricîler, büyük günah işleyen kimseyi tekfir ederken Mürcie toplumdaki gerginliği azaltmak adına Müslüman olduğunu çünkü inanan bir kimsenin inkâr etmedikçe dinden çıkmayacağını ileri sürmekteydi. Mu'tezile ise büyük günah işleyen kimsenin ne mü'min ne de kâfir olduğunu çünkü İslâm'a inandığı için kâfir olmadığını ancak büyük günah işlediği için de mü'min vasfı kazanmadığını savunarak bu kimsenin konumunu "el-menziiletu beyne'l-Menziletayn" ilkesiyle dile getirdiler. Ehl-i Sünnet mezhebi ehl-i kible den büyük günah işleyen kimsenin günahkâr mü'min olduğunu çünkü bu kimsenin İslâm'dan

hiç bir şeyi inkâr etmediğini ve Allah'tan bağışlanma dileğini ifade eder. Allah'ın dilediği kimse için şirk dışındaki günahlarını bağışlayabileceğini ve büyük günah da şirk olmadığı için bağışlanabileceğini kabul eder.

Bu makalede Hâriciler, Mu'tezile, Mürcie ve Ehl-i Sünnet'in büyük günah konusundaki görüşleri hakkında genel bilgi verildikten sonra Kādî Abdülcebâr ve Ebü'l-Muîn en-Neseffî'nin iman ve mahiyeti, iman-amel ilişkisi ve mürtekeb-i kebîrenin isimlendirilmesiyle ilgili fikirleri karşılaştırılarak ele alınmıştır. Ayrıca Sünnet'in Maturidi kelâm ekolüne bağlı olan Neseffî'nin, Mu'tezili kelâmcı Kadî Abdülcebâr'ın konu ilgili düşüncelerine yönelttiği eleştiriler dikkate alınarak ehl-i kiblede büyük günah işleyen kimsenin, mümin olarak isimlendirilmesinin gerekliliğine ilişkin temellendirmesi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kadî Abdülcebâr, Ebü'l-Muîn en-Neseffî, Büyük Günah, Mürteki-Kebîre, Mu'tezile.

Abstract: In the history of Islamic thought the matter of great sin is one of the first issues discussed by Islamic theology schools wick in relation to it what is the gereat sins and what is the religious status of the great sinner has been kept up to date for a long time. We believe that the problem is still up-to-date that some Salafist movements, which can be regarded as the present manifestation of the Kharijite understanding in history, the turning to violence by calling the muslim who commited great sin as unbeliever and who do not think like themselves

Some Kharijites named the Muslim who committed great sin as unbeliever, Murjia claimed that he was a Muslim in order to reduce the tension in society because a believer doesn't quit religion unless he denied it. Mu'tazila argued that the person who commits great sin is neither a believer nor an unbeliever because of he doesn't have qualify as a believer who he has committed a great sin, and they expressed this with the principle of "al-menziletu beyna'l-Menzileteyn". Ahl-i Sunnah argued that the person who committed the great sin he is a sinner Muslim because he doesn't deny anything from Islam and he want to be forgiven by God. For this assertion they took the verse Allah forgiveth not that partners should be set up with Him; but He forgiveth anything else, to whom He pleaseth; to set up partners with Allah is to devise a sin Most heinous indeed. as a reference. The great sin isn't joining other gods with Him so He may forgiveth who commit great sin.

In this article, after giving general information about the views of Khârijities, Mu'tazila, Murjia and Ahl-i sunnah on the subject the views of Qadî Abd al-Jabbar and Abu'l-Muîn al-Nasafî about the faith and the nature of faith, the relationship between faith and practice also the views of them about naming who commit great sin were discussed in comparison. In addition, Nasafî who belongs to the theology school of Ahl-i sunnah, Considering his criticisms directed to Qadî Abd Al-Jabbar about this matter it is emphasized that who commit great sin should be named as a believer.

Keywords: Qadî Abd Al-Jabbar, Abu'l-Muin en-Nasafî, Great sin, the Great sinner, Mu'tazila.

Giriş

Günah mefhumu Allah'ın emrettiklerini yapmamak, nehyettiklerini yapmak insanlara karşı doğrudan saparak yanlış davranışlarda bulunmaktır. İnsan fitratıyla çelişen bir olgu olan günahı insan, bazen zaafı nedeniyle bazen de bilmeyerek işler. İnsan, irade sahibi olduğu için ve kendisinde iyiliğin de kötülüğünde ilham edildiği nefis bulunduğu için her zaman günah işlemekle karşı karşıyadır. İslâm, günah işlemenin hikmeti olarak yaptığından pişmanlık duyan insanın, Allah'ın azameti karşısında acziyetini itiraf edip af dilemesi olduğunu belirtir. Çünkü günah işleyip bağışlanma dileyen insan, Allah'ın ulûhiyetini kabul etmiş ve O'na karşı ubudiyetini ifade etmiş olur. Günahı küçük ve büyük şeklinde kısımlara ayıran kelâmcılar, ehl-i kiblede olan kimsenin büyük günah işleyip tövbe etmemesi veya tövbe ettiği halde aynı günaha devam etmesi halinde dini statüsünün ne olacağı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Büyük günah, İslami fırkaların ortaya çıkmasında önemli bir saik olmakla beraber İslâm düşünce tarihinde kelâmcıların uzun süre üzerinde tartıştığı ve günümüzde de canlılığını koruyan bir meseledir. Biz önce günah ve ardından da büyük günah kavramı üzerinde durarak konuyu detaylandıralım.

1. Günah Kavramı

1.1. Günah

Farsça bir kelime olan günah, sözlükte suç, yönelme, meyletme ve çıkma anlamlarına gelen¹ günahın ıstılahi olarak farklı tanımları yapılmıştır. Doğrudan dini emirlerin yerine getirilmemesi veya yasakların çiğnenmesiyle ortaya çıkan dini, ahlaki ve vicdani açıdan sorumluluk gerektiren bir olgudur.² Kişinin doğrudan saparak yanlışla yönelmesi, ilahi emir ve yasakları çiğnemesidir.³ Kur'ân'da günah kavramı ism, zenb, cürm ve isyan kelimeleriyle ifade edilmekle beraber ism kelimesi Türkçedeki anlamıyla günah kelimesini karşılayan en yakın kelimedir. Hinduizm, Budizm ve Taoizm gibi semavî olmayan dinlerde de tabiatüstü bir güç inancı mevcut olduğundan buna bağlı olarak günah anlayışı da bulunur.⁴ İslâm, Hıristiyanlığın aksine aslî günah inancını reddeder ve günahın bireysel olduğunu belirtir. Kur'ân, Müslümanların günahlarının bağışlanması için nasûh tövbe etmeye teşvik ederek Allah'tan başka kimsenin günahları bağışlama durumunun olmadığı mesajını verir. Günah kavramını izah ettikten sonra çalışmamızın konusu olan büyük günah üzerinde duralım.

1 Ebü'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim, İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beirut: Daru's-Sadr, ts), 2/431; Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî, *el-Müfredat* (Beirut: Mektebetu Nezzar Mustafa, 1975), 131.

2 Ömer Faruk Harman, "Günah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1996), 14/285-286.

3 Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *Esasü'l-Belâğ*, thk. Mahmûd Bâsil Uyûnu's-Sûd (Beirut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1998), 1/151.

4 Harman, "Günah", 14/285-286.

1.2. Büyük Günah

Maddî ve manevî olarak 'büyük' anlamına gelen "kebîre",⁵ hakkında kesin delil olan hırsızlık, zina, kazf ve benzeri gibi fiiller yapıldığında haddi gerektiren günahdır.⁶ Kur'ân, "Eğer size yasaklanan büyük günahlardan sakınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz.." (en-Nisâ, 4/31) âyetiyle büyük günah, küçük günah ayırımı yapar. Kur'ân'da kebîre olarak ifade edilen büyük günah, Cemel Vak'ası ve Sıffin savaşından sonra Müslümanlar arasındaki siyasî tartışmaların akabinde gündeme gelmeye başlamıştır. Müslümanlar arasındaki ilk anlaşmazlıklardan biri olan büyük günah meselesi, siyasî ve dinî bir mahiyet arz eder. Çünkü siyasî olarak farklı düşünen İslamî fırkalar, düşüncelerine dinî bir kimlik kazandırmışlardır. Kelâm ekolleri, "mürtekeb-i kebîre" meselesini iman anlayışlarına bağlı olarak ele aldıkları için onu isimlendirme konusunda farklı sonuçlara varmışlardır. Kelâm ekollerinin önemli bir ayırıcı özelliği olan mürtekeb-i kerbîre meselesi, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile kelâmcıları arasında uzun süre tartışma konusu olmuştur. Biz, Hanefilik-Maturidilik ile Mu'tezile arasındaki ihtilafı Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) ile Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) görüşlerini mukayese ederek izah etmeye çalışacağız.

2. Kelâm Ekollerine Göre Büyük Günah

Büyük günah (kebîre) Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Cemel Vak'ası ve Sıffin savaşından sonra Müslümanlar arasında tartışılmaya başlamıştır.⁷ Bu savaşların akabinde Müslümanlar, "Kim bir mü'mini kasden öldürürse cezası içinde devamlı kalmak şartıyla Cehennemdir. Allah ona gazab etmiş, lanetlemiş ve onun için büyük bir azab hazırlamıştır."(en-Nisâ, 4/93.) âyetini dikkate alarak mürtekeb-i kebîrenin, imandan çıkıp çıkmadığı veya kebîrenin insanın imanına zarar verip vermediği şeklindeki sorulara cevap aradılar. Kelâm mezheplerinin iman tasavvurunu oluşturan iman tanımı, iman amel ilişkisi ve iman amelden bir cüz olup olmadığı gibi konularda farklı anlayışta olmaları, onların büyük günah meselesinde de farklı düşünmelerine zemin oluşturmuştur.

Hâriciler, Sıffin savaşında Hz. Ali'nin ordusunda savaşan ve tahkimi kabul etmeyip ondan ayrılan bedevi Arapların oluşturduğu gruptu. Hakeme başvurmayı büyük günah kabul eden Hâriciler, onu kabul edenleri tekfir ederek⁸ büyük günahla ilgili iddiaları ilk defa gündeme getirdiler.⁹ Hâricilerin bu iddiasıyla beraber İslâm düşünce tarihinde "kebîre" olarak isimlendirilen büyük günah

5 İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*, 5/131; Zemaşşerî, *Esasu'l-Belâğa*, 2/119; Adil Bebek, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2002), 25/285-286.

6 Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Ebu Mansûr el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te'vilâtü Ehlî's-sünne*, thk. Fatma Yûsuf Hâyme (Beyrut: Müessesetu Risaletu'n-Naşîrîn, 2006), 2/409.

7 Ahmet Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı* (İstanbul: Marifet yay. 1982), 86.

8 Muhammed Ebû Zehra, *Tarihü'l-mezahibü'l-İslamî* (Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabi, ts), 71.

9 Mustafa Türkçü, "Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/ Kebire Hakkındaki Kelami Tartışmalar", *Diyanet İlmî Dergi*, 36/4. (Aralık-2000), 63-88.

tartışılmaya başlamıştır. Bazı Hâricî fırkalar büyük günah işleyen kimseyi kâfir olarak isimlendirmekle¹⁰ beraber daha aşırı davranarak kendilerine katılmayan¹¹ ve tekfir ettikleri kimseyi kâfir kabul etmeyen herkesi tekfir etme yoluna gittiler.¹² Hâricîlerin günümüze dek gelen kolu olan İbâziyye, büyük günah işleyeni tekfir etmek yerine "küfran-ı nimette olan kimse" şeklinde tanımlayarak daha ılımlı davranmışlardır.¹³ İleri sürülen bu iddialara reaksiyon olarak başka İslamî fırkalar ortaya çıktı.

Mürcie'nin ortaya çıkışında Hâricîlerin toplumu tekfir etmeleri, Emevi- Haşimi çekişmesi ve Emevilerin uygulamaları gibi etkenler önemli bir yere sahiptir.¹⁴ Hâricîlerin büyük veya küçük günah işleyen herkesi tekfir etmeleri ve buna bağlı olarak tekfir ettiklerinin kanını helal kabul etmeleri, Müslümanları bir çıkmazın içine sürüklüyordu. Bu endişe verici duruma çözüm bulma arayışına giren Mürcie yaklaşım, daha uzlaşmacı ve kuşatıcı bir tavır sergiliyordu. Bu tavır ve anlayışın elbette ki teolojik bir arka planı olması gerekirdi. Mürcie fırkalar genel olarak imanının marifet olduğunu ve amelin imandan bir parça olmadığını ileri sürdüler.¹⁵ Onlar imanının asıl olduğunu ve imanla beraber ma'siyetin zarar vermeyeceğini savundular.¹⁶ Mürciiler, her ne kadar ma'siyetin imana zarar vermeyeceği gibi yanlış iddialarda bulunmuş olsalar da ileri sürdükleri fikirlerle katı ve fanatik Hâricî anlayışın toplumda meydana getirdiği kutuplaşma ve gerginliğin yumuşatılmasında önemli rol oynamışlardır¹⁷.

Rasyonel düşüncenin gelişmesine önemli katkı sağlayan Mu'tezile'nin doğuşunda büyük günah anlayışının önemli bir yeri vardır.¹⁸ Mu'tezile kelâmcıları, Hâricîlerin mürtekib-i kebireyi tekfir etmeleri ve Mürcie'nin de ma'siyetin îmana zarar vermeyeceği iddialarına karşılık onun "ne kâfir ne de mü'min" olduğunu ileri sürdüler.¹⁹ Hâricîlerin ve Mürcie'nin problemi çözemediğine inanan Mu'tezile kelâmcılarının bir ara çözüm bulmak için yaptıkları izahlar da tartışmaları sona erdiremedi²⁰

10 Muhammed b. Yüsuf el-Vehbi el-Ibazi, *Tefsiru'l-heymani'z-zâd ilâ dâri'l-Meâd* (Umman: Vüzerat-ı Turasi's-Sekafe, 1988), 5/460-461.

11 Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hariciler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1997), 16/169-175.

12 Ebû Mansûr Abdülkâhir el-Bağdadî, *el-Farğ beyne'l- fırak*, thk. Muhammed Osman (Kahire, Mektebu'l-İnsan, 1988), 72.

13 Ethem Ruhi Fiğlalı, "İbâziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 19/256-261.

14 Sönmez Kutlu, "Mürcie" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2006), 32/41-45.

15 Ebu'l Hasan Ahmed b. Muhammed b. Meymûn el-Eş'ârî, *Kitabu'l-lum'a fi reddi ala ehl-i zeyğî ve'l bid'a*, thk. Hamid Garabe (Kahire: Matbaatu Mısıriyye, 1995), 125-132.

16 Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdu'l Kerim b. Ahmed, eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed. 2. Baskı (Beyrut, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1992), 1/139.

17 Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (İstanbul: TDV Yay. 2012), 104.

18 Kemal Işık, "Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/34 (Eylül 1990), 337; İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2006), 31/391-401.

19 Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar* (İstanbul: İSAM Yay. 2020), 27-28.

20 Cihat Tunç, "Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/33 (Haziran-1978), 325-342.

Mu'tezile'nin bu sonuca varmasının nedeni temelde ameli imanın bir parçası olarak kabul etmeleridir. Görüleceği üzere büyük günah hakkındaki tartışma hicri 1. yüzyılın ortalarında Hâricîlerle başlayıp 2. yüzyılda da Mürcie ve Mu'tezileyle devam etmiştir. Ancak bu uzun süren tartışmalara rağmen ileri sürülen izahlardan hiçbiri toplum tarafından kabul gören bir anlayış olmamıştır. Mürcie'nin bu konudaki bazı görüşleri ufuk açıcı olmakla beraber problemi tamamen çözmeye yetersiz kalmıştır. Bundan sonra Ehl-i Sünnet mezhebinin İslâm düşünce tarihinde önemli bir problem olarak varlığını sürdüren mürtekib-i kebîre meselesi hakkındaki görüşlerini ele alarak problemin nasıl bir sonuca evrildiğine bakmamızın yararlı olacağını düşünüyoruz.

Ehl-i Sünnet kelâm mezhebini oluşturan Mâtürîdî ve Eş'arî kelâm ekolleri, mahiyet olarak imanın kalp ile tasdik²¹ olduğunu ve bunun gereği olarak amelin, imanın bir parçası olmadığını ileri sürerek mürtekib-i kebîreyi mü'min olarak nitelemiş ve onun Allah'ın dilemesi halinde Cennet'e girebileceğini savunmuşlardır. Ehl-i Sünnet kelâmcıları mürtekib-i kebîreyi mü'min kabul etmekle beraber onun günahkâr olduğunu söyleyerek Mürcie'den farklı düşünmüşlerdir. Ehl-i Sünnet bu görüşüyle ne Hâricîler ve Mu'tezile gibi mürtekib-i kebîreyi iman dışına itmiş, ne de Mürcie gibi ma'siyetin imana zarar vermediğini²² savunmuştur. Bu meselede Mürtekib-i kebîrenin imandan çıktığını savunanlar ile bu kimsenin imandan çıkmadığını savunanların ileri sürdüğü görüş olmak üzere iki bakış açısı olduğunu söyleyebiliriz.

Makalemizin bundan sonraki kısmında Mu'tezile'nin son dönem âlimlerinden olan Kādî Abdülcebbâr ile Ehl-i Sünnet Mâtürîdî kelâm ekolünün önemli isimlerinden olan Ebü'l-Muîn en-Nesefî özelinde bu iki ekolün konuya ilişkin görüşlerini inceleyeceğiz. Bunu da, iman, mürtekib-i kebîre ve mürtekib-i kebîrenin ahiretteki durumu çerçevesinde ele alarak meseleyi izah etmeye çalışacağız.

3. İmanın Mâhiyeti

Çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi kelâmcılar, mürtekib-i kebîre meselesine kendi iman tasavvurları açısından yaklaşmışlardır. Bu bağlamda konuyla ilgili görüşlerini ele alacağımız Kādî Abdülcebbâr'ın iman tasavvurunu ortaya koymadan önce onun yettiği siyasi ve ilmi çevreden bahsetmek meselenin daha iyi anlaşılması açısından önem arz eder.

3.1. Kādî Abdülcebbâr'a Göre İmanın Mâhiyeti

Kādî Abdülcebbâr, Sâsânî hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un soyundan olduğu kabul edilen ve 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren ve ıv/xyüzyıla

21 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu-Ibrahim Halil Kaçar (İstanbul: Mizan Yayınları, 2008), 4/39; Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâîl el-Eş'arî, *Maqalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Muşallin*, thk. Ebu Abdu'l-İlah (Beyrut: Mekettebü'l-Asriyye, 1990), 239.

22 eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/162.

kadar Mecûsî iken Şiîliği benimseyen²³ Büveyhiler döneminde yaşadı.²⁴ Bu dönem Abbasi halifeliğinin zayıfladığı, mezhep çekişmelerinin olduğu ve Şîa ile Mu'tezile arasında bir etkileşimin yaşandığı dönemdir.²⁵ Diğer taraftan da halk üzerinde ehl-i hadisin önemli bir etkisi vardı.²⁶ Kādî Abdülcebbar, Mu'tezili alimlerle tanışmadan önce itikadda Eş'ariyye'yi, fıkhıta Şâfiî mezhebini benimsemişti. Daha sonra Basra'da Mu'tezile âlimlerinden Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin talebesi Ebû İshak İbrâhim b. Ayyâş'ın derslerine katıldı ve ondan etkilenecek Mu'tezile mezhebine geçti.²⁷

Kādî Abdülcebbar'a göre iman, marifet, uzuvlarla amel etmek ve dil ile ikrardır.²⁸ İman, dinin emrettiği şeyleri yapmak ve yasakladıklarından kaçınmaktır. O, din ve imanın aynı şeyler olduğunu ve dinin emrettiği herhangi bir şeyi terk etmenin veya yasakladığı bir şeyi yapmanın imandan çıkmak anlamına geldiğini ifade eder. İman, dinin emrettiklerini yapmakla mükâfat, terk etmekle de iğab gerektiren amelleri kapsar. Nafile olan taati terk etmek iğabı gerektirmediği için imandan çıkmayı gerektirmez.²⁹

İmanın, marifet (kalp ile bilme), dil ile ikrar ve uzuvlarla amel olduğunu savunan Kādî, bunlardan birinin eksik olması halinde gerçekleşmeyeceğini belirtir.³⁰ O, ameli imandan bir cüz kabul ederek imanın bir bütün olduğunu ve dinin emirlerinden birine uymamanın imanın bütünlüğünü bozacağını oysa imanın bölünme kabul etmediğini belirtir. Kādî, mükellefin güzel bir niyetle Kur'ân'ın teşvik ettiği amelleri işlemesinin Allah'a teslim olmanın en güzel şehadeti olduğunu belirtir.³¹ Ameli imandan bir cüz kabul ederek mensup olduğu ekole bağlı kalan Kādî, bu görüşüyle Hâricîler gibi iman konusunda en sert olan fırkalarla beraber ismi anılmıştır.³²

Dinin emrettikleri hasen, yasakladıkları kabihdir. İman ancak hasen olanı yapmak ve kabih olandan kaçınmakla gerçekleşir. Kabih olandan kaçınmamak hasen olan iman sıfatına hâle getirir.³³ Kādî, imanın mâhiyetinin tasdik, ikrar ve amel olduğunu kabul etmesine rağmen merkeze ameli almaktadır. Onu

23 Erdoğlan Merçil, "Büveyhiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1992), 6/496-500

24 Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefa* (Katar: Vüzeratı Evkaf ve veş-Şuûnu İslamiyye, 2015), 336.

25 Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1985), 187.

26 Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 47.

27 Metin Yurdagür, "Kādî Abdülcebbar" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2001), 24/103-105.

28 Ebü'l-Hasan Kādî Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedani, *Tenzihu'l-Kur'ân âni'l-metain*, t hk. Ahmed Abdurrahim es-Sayeh (Kahire: Mektebetu'n-Nafizeh, 2006), 14-15; Ebü'l-Hasan Kādî Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedani, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1996), 707.

29 Kādî, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, 706-707.

30 Kādî, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, 710.

31 Kādî, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, 701.

32 Tunç, "Kelam İlminde Büyük Günah Meselesi" 325-342.

33 Kādî, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, 612; Ebü'l-Hasan Kādî, Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedani, *el-Muht bi't-keklif*, thk. Van Petersen (Beyrut: Daru'l-Meşnik, 1999), 362.

bu sonuca götüren neden, Cehmiyye'nin savunduğu "iman, marifettir"³⁴ ve Kerramiye'nin "iman, ikrar etmektir"³⁵ şeklindeki iddialarını çürütmektir. Kādî'ya göre imanın dışı vurumu olan amelin olması zorunludur çünkü amel, imanın varlığına delalet eden en güçlü işarettir.³⁶ O, ameli incelemekle Ehl-i Sünnet kelâmcılarının benimsediği "iman, tasdiqtir" anlayışını kabul etmediğini de ifade eder. Tasdik ettim, diyen birinin bunu diliyle ifade ettiğini, kalbiyle tasdik edip etmediğinin bilinemeyeceğini dolayısıyla imanın tasdik olmasının, ikrar olarak kabul edilmesinden bir farkı olmadığını belirtir.³⁷ Kādî'ya göre amel imandan bir cüz olduğu için amel olmadan iman gerçekleşmez çünkü Allah'a isyan ile iman bir arada bulunamaz.³⁸

Kādî, amel olmaksızın imanın tasdik olduğunu savunmanın amellerin gereksiz olduğu sonucuna götüreceğini ve bunun da menhiyyâti işlemeye zemin oluşturacağını belirtir. Ayrıca Kur'ân'ın, amel olmaksızın sadece imanın telaffuz edilmesini nifak olarak nitelendirdiğini ifade eden Kādî, imanın mâhiyetinin, dinin emrettiklerini yapmak ve yasakladıklarından sakınmak olduğunu belirtir. Amel, imanın diğer iki unsuru olan tasdik ve ikrarı destekler ancak amelin olmaması durumunda bu iki unsur inandırıcı olamaz. Kādî ile Ehl-i Sünnet kelâmcıları, iman tasavvuru bakımından mevcut olan bu önemli görüş ayrılığına bağlı olarak kebîre konusunda da farklı sonuçlara varmışlardır.

3.2. Ebü'l-Muîn en-Nesefî'ye Göre İmanın Mâhiyeti

Nesefî'nin iman anlayışına geçmeden önce onun yaşadığı dönem ve coğrafyadan söz etmemizin düşüncelerinin arka planının bilinmesi açısından önem arz eder.

Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin yaşadığı coğrafya mihne olayından sonra³⁹ Mu'tezile'ye karşı bir tepki olarak Hanefiliğin en çok geliştiği yer olan Mâverâünnehir bölgesiydi. Nesefî, Hanefi-Mâtürîdî anlayışın bu bölgede daha geniş alana yayılması için, var olan rey karşıtlığını olumlu yönde değiştirmek⁴⁰ ve Mâtürîdî'yi gündeme getirmek suretiyle yoğun çaba sarf etti.⁴¹ Temelde Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile kelâm mezhepleri arasındaki yöntemsel farklılıktan dolayı

34 Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdül-Kerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ahmet Fehmi Muhammed, 2. Baskı (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İmiyye, 2014), 1/86.

35 Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-Malatî, *er-Redd ve't-tenbih alâ ehli'l-ehva ve'l-bid'a* (Beyrut: Mektebetü Meârif, 1968), 151.

36 Abdussettar er-Ravî, *el-Aklu ve'l-hurriye dirasetu fi fikri'l-Kādî Abdülcebbar* (Beyrut: Müessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirase ve'n-Neşr, 1980), 377.

37 Kādî, *Şerhu'l-Uşûl'l-Hamse*, 709.

38 Recep Önal, "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i sünnet Polemiği", *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/39 (2015), 121-146.

39 bk. Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1X/17 (2010/1), 101-130.

40 Murat Şimşek, "Hânefi Geleneğinde Usûl-Fürü İlişkisi ve Kelâm-Fıkıh Usûlü Etkileşimi Bağlamında İmâm Mâtürîdî", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Veli Sempozyumu –Hanefilik-Mâtürîdîlik- 05-07 Mayıs 2017*. Ed. Cengiz Çuhadar, Mustafa Aykaç & Yusuf Koçak. 1/257-270. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları), 2017.

41 Fatıma Rümeyşa Yüksel, *Ebü'l-Muîn en-Nesefî Bağlamında Mâtürîdî Geleneğinde Mu'tezile Karşıtlığı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 58.

tartışma konusu olan temel meselelerden biri de iman problemidir. Nesefî'nin de imanın mahiyeti konusundaki görüşünü ele alarak bu bağlamda iki kelamcının mürtekb-i kebîre meselesindeki görüş ayrılıklarını izah etmeye çalışalım.

Nesefî, Ebû Hanîfe, (ö. 150/767) ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, (ö. 333/944) gibi gibi imanın tasdik olduğunu ifade eder. Nesefî, imanın, lügatte tekzibin zıddı olan tasdik anlamına geldiğini ve Arapçada haber veren kimsenin haberini tasdik ettiğini ifade etmek için "mu'mininun bih" ifadesinin kullanıldığını ileri sürerek imanın anlamının tasdik olmasının lügat anlamına daha uygun olduğunu savunur. Kur'ân'ın, hakkında kısas hükmünün uygulanmasını gerekli gördüğü kimseleri mü'min olarak nitelendirdiğini ileri sürerek amelin imandan bir cüz olmadığını belirtir. Hâriciler ve Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi eğer iman, tasdik, ikrar ve amel olsaydı, o zaman Kur'ân'ın, neden hadlerin uygulandığı kimseleri amel unsuru olmadan mü'min olarak nitelendirdiğini sorar. Ancak dünyada bir kimseye hangi hükümlerin uygulanması gerektiğini tesbit etmek için ikrarın gerekli olduğunu ifade eder.⁴²

Nesefî, imanın mâhiyetinin tasdik olmasının hem lügat bakımından hem de Kur'ân'da kullanılan anlamına daha uygun olduğunu belirterek iman için tasdik önceler. O, imanın zıddının, yalanlamak anlamına gelen "küfür" olduğunu ve ikisinin de kalpte oluştuğunu dolayısıyla iman ve amel gibi mahalleri farklı olan unsurların birbirinin zıddı olamayacağını belirtir.⁴³ Dolayısıyla onun İman konusunda ameli merkeze almaması, amel ve imanın mahallerinin aynı olmaması ve mahalleri aynı olmayan iki şeyin birbirinin zıddı olamayacağını kabul etmesi nedeniyledir.

Nesefî, imanın mâhiyetinin tasdik olmasının hem lügat bakımından hem de Kur'ân'da kullanılan anlamına daha uygun olduğunu belirterek iman için tasdik önceler. O, İman konusunda ameli merkeze alan, bir düşüncüyü benimsemez; amel ile imanın mahallerinin aynı olmadığını ileri sürer ve bu nedenle mahalleri aynı olmayan iki şeyin birbirinin zıddı olamayacağını vurgular.

3.3. Kādî Abdülcebbar ile Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin İman Anlayışlarının Karşılaştırılması

Nesefî'ye göre eğer Kur'ân, imanı tasdik olarak değil amel olarak anlamlandırsaydı, hadlerin uygulandığı kimseleri mü'min olarak nitelendirmezdi. İmanın, mahalli farklı olan amel ile aynı kabul edilmesinin tenakuz olduğunu belirten Nesefî, bir şeyin zıddıyla bilineceğini ve imanın zıddının da yalanlamak ve inkâr etmek anlamına gelen "tekzip" olduğunu belirtir.

42 Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebşirtü'l-edille* (Mukaddime sayfası), 1. Baskı, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. (Ankara: DİBY, 2003), 1/114; *Kitabu't-temhid li kavaid'd-Tevhid*, thk. Habibullah Hasan Ahmed (Kahire: Daru't-Tabaati'l-Muhammediyye, 1986), 377

43 Nesefî, *Kitabu't-Temhid li Kavaid'd-Tevhid*, 378.

Kur'an'ın "Allah, imanlarınızı asla zayii etmez" (Bakara: 2/143) ayetiyle ameli iman kapsamında ele aldığı⁴⁴ belirten Kādî Abdülcebbâr, imanı, tasdik, ikrar ve amelden ibaret kabul etmekle beraber bu üç unsur arasında ameli önceler. O, amelin bir kimsenin imanının varlığını yansıtan en güçlü delil olduğunu belirtir. Neseî'ye göre Kur'ân, böyle bir anlayışı onaylamaz. O, İmanın amel olmadığını, imanın dışı yansımalarının iman değil, kalpte gizli olan ve varlığı gerçek anlamda Allah ile kul arasında bilinen tasdik olduğunu ifade eder. Amelin bazen münafıklarda olduğu gibi yanıltıcı olabileceğini bu nedenle amelin imana kesin olarak işaret edemeyeceğini ileri sürer. Kādî Abdülcebbâr, imanı mahiyet olarak dışı yansıyan fiil olarak kabul edip somutlaştırır ve Kur'an'ın amel eden Müslümanı bu vasfından dolayı methettiğini ameli olmayan kimsenin bu vasfı taşımadığı için Müslümana vaad edilen mükâfata erişemeyeceğini açıklaması önemli noktadır. Bu tespitin görmezden gelinmemesi gerekir. Neseî ise Kur'ân'da "Allah (onların) imanlarını daha iyi bilir" (el-Mümtehine, 60/10.) şeklinde ifade edildiği gibi imanın soyut yönüne dikkat çeker. Biz, dilcilerin de ifade ettiği gibi imanın tasdik olması ve ilkelerinin de gaybî konular olması hasebiyle Neseî'nin savunduğu görüşün daha isabetli olduğu kanaatindeyiz. Elbette ki Neseî, amelin iman için önemli olduğunu kabul eder ancak amele kıyasla tasdik'in önceliğini savunur. Hanefî-Matürîdî anlayışın/geleneğin iman tanımına bağlı kalan Neseî, amelin iman açısından önemini belirtmek için mürtekeb-i kebîrenin günahkâr olduğunu ifade eder. Kādî Abdülcebbâr'ın belirttiği gibi elbette ki Kur'an'da amelin imandan bir cüz olduğu görüşüne ait referanslar vardır. Ancak mesele bir bütün olarak ele alındığında imanın tasdik olarak kabul edilmesinin Kur'an'ın ruhuna daha uygun olduğu kanaatindeyiz. Nitekim imanın tasdik olarak kabul edilmesinin İslâm düşünce tarihinde Müslümanlar arasındaki ilişkilerin daha esnek bir zemine kavuşmasına yardımcı olmuştur.

4. Mürtekeb-i Kebîrenin İsmlendirilmesi

İslâm düşünce tarihinde kelâm mezheplerinin birbirinden farklı iman tanımlarından dolayı iman meselesi bir problem olarak devam etmiş ve buna bağlı olarak insanın bu dünyada olduğu gibi öteki dünyada da alacağı isim ve hükümler tartışılmıştır. Her iki kelâmcının konuyla ilgili görüşlerini ele alarak problemi nasıl çözmeye çalıştıklarını inceleyelim.

4.1. Kādî Abdülcebbâr'ın Mürtekeb-i Kebîreyi İsmlendirilmesi

Mürtekeb-i kebîreye isim ve hüküm verilmesini "el-menziletu beyne'l-menziyletyn" başlığı altında ele alan Kādî, büyük günah işleyen kişi için iki isim (Mü'min-Kâfir) arasında bir isim (fısk) iki statü (iman-küfür) arasında başka bir statü (fâsık) bulunduğunu ifade eder. Yani sahibu'l-kebîre hakkında ne kâfir ne de mü'min hükmü verilir, sadece onun fâsık olduğuna hükmedilir. Durum böyle olunca mükellefin durumu şu iki durumdan biri olur. Ya mükâfatı hak

⁴⁴ Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedani. *Tenzihu'l-Kur'an ani'l-metain*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sayeh. 1. Baskı. Kahire: Mektebetu'n-Nafizeh, 1427/2006.

edip Allah dostu olur ya da iğabı hak edip Allah'ın düşmanı olur. Kâdî'ye göre mürtekb-i kebîre, Hâricilerin dediği gibi kâfir değildir, çünkü kâfir, İslâm'ın inanç esasları veya hükümlerinden birini ya da hepsini inkâr ettiği için ahirette büyük azabı hak eden, nikâh, miras ve Müslüman mezarlığına defnedilme gibi dünyevi hükümlerden de mahrum bırakılan kimseye verilen isimdir. Dolayısıyla kalbinde tasdik bulunduğu halde, günah işleyen kimselere kâfir denilemez. Zaten sahabe ve tabiin, büyük günah işleyenlerle evlenilebileceği, bu kimselerin mirastan pay alabilecekleri ve öldüklerinde Müslüman mezarlığına defnedilecekleri konusunda ittifak etmişlerdir.⁴⁵

Büyük günah işleyen kimse Mürcie'nin iddia ettiği gibi mü'min de değildir. Çünkü o şeriatın emrettiklerini yapmamakla imanın bir rüknü olan ameli terk ettiği için mü'min olarak da nitelendirilemez.⁴⁶ Diğer bir ifadeyle methi hak edecek fiilleri işlemeyi terk ettiği için mü'min sıfatını kazanmamıştır. Kur'ân, methedilmeyi gerektiren iman sıfatına sahip oldukları için mü'minlerden hep övgü (meth) ile bahseder.⁴⁷ Kâdî, "(onlara) Allah'a kulluk etmeleri ve hanifler olarak O'na yürekten inanıp boyun eğmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emredilmişti. Doğru din de işte budur."(el-Beyyine, 98/5.) âyetini delil göstererek iman ve dinin aynı şeyler olduğunu dolayısıyla büyük günah işleyen kimseye Kur'ân'daki anlamıyla 'mü'min' denilemeyeceğini ifade eder. Ancak Allah ve Rasûlünü tasdik ettiği için mü'min kategorisinde kabul edilerek ona, mü'mine uygulanan hükümlerin uygulanması gerektiğini belirtir. Yani kible ehl-i günahkârın, fâsık olduğunu kabul etmesine rağmen, gay-i müslimlerden ayırabilmek için ona mü'min isminin verilebileceğini belirtir. Ama bu isim ona övülmek için verilmez. Çünkü böyle birinin doğru yolu bularak tövbe etmesi beklenir.⁴⁸ Büyük günah işleyen kimse, mü'mine ait niteliklerin yokluğu nedeniyle mümin olmadığı gibi kâfir veya münâfıkta olması gereken niteliklerin yokluğu nedeniyle de kâfir veya münâfık değildir.⁴⁹ Kâdî, ameli imandan bir cüz kabul etmesinin kaçınılmaz bir sonucu olarak din ve imanın aynı şeyler olduğunu, dolayısıyla bu iki konum arasında bir konumda olduğunu savunur.⁵⁰ O, imanın en önemli rüknünün amel olduğu ön kabulüyle meseleye yaklaşarak büyük günah sahibinin ne mü'min, ne de kâfir olduğunu savunur.

4.2. Neseffî'nin Mürtekb-i Kebîreyi İsimlendirmesi

Konuyu *Tebşiretu'l-Edille'de* "el-Kelâmü fi'l-Esmâi ve'l-Ahkâm ve'l-Vâ'du ve'l-Vâid' başlığı altında ele alan Neseffî, insanların, ehl-i kiblede büyük günah işleyenlerin isimlendirilmesi hakkında ihtilaf ettiklerini belirtir. Ehl-i hak olarak

45 Kâdî, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, 713.

46 Kâdî, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, 705.

47 Kâdî, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, 706.

48 Kâdî, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, 706.

49 Hüseyin Maraz, Mu'tezile'nin "el-Menzile beyne'l-Menzileteyn Savunusu ve Doğuşu ile İlişkisi", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14/1 (Haziran-2016), 1-33. Bk. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 27-28.

50 Şerafettin Gölcük, "İsimler ve Hükümler Yönünden İman ve İslâm Kavramları", *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1/2 (1977), 186-199.

nitelendirdiği Hanefi-Matürîdî anlayışın, ehl-i kiblede olan, günahı hafife almadan şehvetin galib gelmesiyle büyük günah işlemiş ve aynı zamanda Allah'tan korkarak ve bağışlanmayı uman kimseyi mü'min olarak nitelendirdiğini açıklar. Bu kimsenin imanı aynı durumda kalır, zail olmaz ve de eksilmez. Böyle bir kimse imandan da çıkmaz.⁵¹

Nesefî, Ümmet'in "büyük günah sahibini, fâsık olarak isimlendirme ittifak ettiğini ancak mü'min, kafir ve münafık ismini kullanmak konusunda ise ihtilaf ettiğini ifade eder. Ümmet'in ittifak etmesinden dolayı fasık ismini kabul ettiğini ve ihtilaf ettiği kâfir, münafık isimlerini de terk ettiğini belirtir. Yani Nesefî'ye göre büyük günah işleyen kimse kâfir, münafık değil, günahkâr mü'min anlamında fâsıktır.⁵²

Mürce'yi kast ederek bazı hasımlarının imanı sadece lügat anlamından ibaret kabul etmelerinden dolayı büyük günah işleyen kimseyle, işlemeyenin arasını ayırmadıklarını ve bu tavrın da, büyük günah işleyen kimsenin münafık veya kâfir olarak isimlendirilmesine yol açtığını savunur.⁵³

Nesefî, Kur'ân'da, günah ve imanın beraber bulunması halinde kişide iman devam ettiğinin ifade edildiğini belirtir. Nesefî, bu iddiasını "Ey iman edenler Allah'a ve rasulüne karşı hainlik etmeyin, yoksa bile bile kendi emanetlerinize hıyanet etmiş olursunuz." (Enfal, 8/27) âyetiyle destekleyerek, Allah'ın günah işlemeyen bir kimseye tövbeyi emretmesinin bir anlamı olmayacağını, âyette Allah'a ve rasulüne hainlik edenlerin günahkâr olarak nitelendirildiklerini ancak yine de Allah Teâlâ'nın bu kimselere "ey iman edenler" diye hitap ettiğini belirtir ve günah işleyenlerin kâfir değil mümin olduklarını savunur.⁵⁴

Nesefî, lugatte "çıkma" anlamına gelen fışk teriminin, iman zıddı anlamına gelmediğini bu nedenle fışkı işleyen günahkâr kimsede iman tasdiğinden dolayı devam edeceğini ancak fışk kavramının bazen küfür anlamında kullanıldığı gibi bazen de günah anlamında kullanıldığını belirtir. Her günahın fışk olduğunu ve günahın zirvesinin de küfür olduğunu bu nedenle her kâfirin fâsık olduğunu ancak her fâsığın kâfir olmadığını ifade eder. Nesefî'ye göre ehl-i kiblede büyük günah işleyen kimseye günahkâr anlamında fâsık denilir ancak inkâr ve şirk sonucunda kâfir olarak isimlendirilir.⁵⁵

4.3. Kâdi Abdülcebâr ve Nesefî'nin Mürtekib-i Kebîrenin İsimlendirilmesi Hakkındaki Görüşlerinin Karşılaştırılması

Kâdi Abdülcebâr, Mu'tezile'ye göre imanın bir rüknü olarak kabul edilen ameli, mürtekib-i kebîre her ne kadar terk etmiş olsa da diğer rüknü olan tasdiği

51 Nesefî, *Tebîretü'l-edille*, 2/368.

52 Nesefî, *Tebîretü'l-edille*, 2/369-371.

53 Nesefî, *Tebîretü'l-edille*, 2/373.

54 Nesefî, *Tebîretü'l-edille*, 2/375.

55 Nesefî, *Kitabu't-temhîd li kavaidi't-Tevhîd*, 360-361.

koruduğu için onun kâfir olmadığını ileri sürer. İmanın tasdik olduğunu savunan Neseffî, mürtekb-i kebîrenin, tasdik ettiği için kâfir olmadığını söyleyerek Kādî Abdülcebbar ile bu hususta mutabık kalır. Bu konuda zaten Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında ihtilaf yoktur.

Mürtekb-i kebîrenin isimlendirilmesi konusunda Kādî Abdülcebbar ile Neseffî arasında asıl problem büyük günah sahibinin mü'min olup olmadığı meselesidir. Kādî, büyük günah işleyen kimsenin, ameli terk ettiği için imanın bir rûknünün eksik olduğunu dolayısıyla mü'min olma vasfını kazanmadığını söyler. Kādî, "İman eden kimse, fasık olan gibi olur mu? Bunlar eşit olmazlar." (es-Secde, 32/18.) âyetinden hareketle Kur'ân'da fasiğin, mü'min olarak nitelendirilmediğini ileri sürer.⁵⁶

Her günahın fışk olduğunu ve günahın en uç noktasının da küfür olduğunu bu nedenle her kâfirin fâsık olduğunu ancak her fasiğin kâfir olmadığını ifade eder. Yani inkâr etmediği için büyük günah sahibinin fışkının küfür anlamına alınmayacağını belirtir.⁵⁷

Kādî'ya göre büyük günah sahibi methi hak edecek fiilleri işlemeyi terk ettiği için mü'min sıfatını kazanmamıştır. Kur'ân, methedilmeyi gerektiren imana sahip oldukları için mü'minlerden hep övgü (meth) ile bahseder.⁵⁸ Ancak hasen olanı yapan kimse mü'min olarak vasıflandırılır. İmanın sıfat olma yönünü öne çıkaran Kādî, gerekli vasfı taşımayan bir kimseyi o sıfatla nitelendirmenin akılla çelişen bir durum olduğunu belirtir. Çünkü hasen olanı yapmak methi, kabih olanı yapmak da zemmi gerektirir dolayısıyla büyük günah işleyen kimse kabih olanı yaptığı için Kur'ân'daki anlamıyla 'mü'min' olamayacağını ifade eder.

Neseffî, hasen ve kabih üzerinden isimlendirme konusuna girmeden mürtekb-i kebîrenin, işlediği günahın küfür ve şirk cinsinden olmamak kaydıyla günahkâr bir mü'min olduğunu ileri sürer. Hanefi-Maturidi kelâmının kurucularından olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) görüşlerine bağlı olan Neseffî, büyük günah işleyen mü'mini fâsık olarak tanımlar fakat fışkı, küfür ile iman arasındaki üçüncü bir merteye olarak kabul etmez. O, bir kimsenin ya mü'min ya kâfir olabileceğini bunun dışında üçüncü bir konum kabul etmenin İslâm akidesine aykırı olduğunu ileri sürer ve Mu'tezile'nin "el-menziletu beyne'l-menziletayn" ilkesini savunmakla çelişkiye düştüğünü belirtir. Mu'tezile'nin mürtekb-i kebîrenin mü'min olmadığını formüle eden "el-menziletu beyne'l-menziletayn" ilkesinin, Allah Teâlâ'nın Kur'ân'da mü'minleri tövbe etmeye çağırmasına aykırı olduğunu belirtir. Ehl-i Sünnet kelâmcıları da ümmetin kabul ettiği iman ve küfür konumuna Mu'tezile'nin üçüncü bir konum daha ekleyerek muhalefet ettiğini

56 Kādî, *Şerhu'l-uşûl'l-hamse*, 713.

57 Neseffî, *Kitabu't-temhid li kavaid'd-Tevhid*, 360-361.

58 Kādî, *Şerhu'l-uşûl'l-hamse*, 706.

belirtirler.⁵⁹ Neticede “El-menziletu beyne'l-menzileteyn” ilkesi Mu'tezile'nin eleştirildiği konulardan biri olmuştur.

5. Büyük Günah İşleyen Kimsenin Ahiretteki Durumu

Bu bölümde Kādî Abdülcebbar ve Neseff'nin büyük günah sahibinin ahiretteki durumuna dair görüşlerini ele alacağız. Kelâm mezhepleri arasında mürtekb-i kebîrenin dünyadaki konumu kadar ahiretteki durumu da tartışma konusu olmuştur. Bu konuda Kādî Abdülcebbar ve Neseff'nin birbirine zıd düşündüklerini söylememizin abartı olmayacağı kanaatindeyiz.

5.1. Kādî Abdülcebbar'ın Büyük Günah İşleyen Kimsenin Ahiretteki Durumu Hakkındaki Görüşü

Daha önce geçtiği üzere Kādî, Mu'tezile'nin el-menziletu beyne'l-menzileteyn ilkesi gereği büyük günah işleyen kimsenin fâsık olduğunu ve fâsığın da mümin olmadığı görüşünü benimsediğini belirtmiştik. Kādî, mükellefin, öldükten sonra ya mükâfat ya da ıķaba müstehak olacağını ve mükâfatı hak eden mükellefin ancak salih, müttaki ve sadık mü'min olacağını belirtir. İķaba müstehak olan mükellefin ise en büyük azaba uğrayacak kâfir, müşrik, mülhîd ve zındık olarak isimlendirilen kişiler ile büyük azaba göre daha hafif azaba müstehak olan fasıklar olduğunu açıklar.⁶⁰ Kādî'nin ifadelerinden, fasık olarak isimlendirilen büyük günah sahibinin mükâfata erişemeyeceği ve Allah'ın rahmetini dışlayarak cennet ya da cehennem girmeyi sadece mükellefin amelina bağladığı anlaşılmaktadır.

Kādî, küçük günahların yapılan ḥasen /iyi fiillerle sakıt olacağını, kebîre için böyle bir durumun söz konusu olmadığını ancak nasuh tövbe ile iskatının mümkün olabileceğini savunur. Mürtekb-i kebîrenin, nasuh tövbe etmeden ölmesi halinde, Allah'ın va'di gereği ebedi olarak cehennemde kalacağını belirtir. Allah'ın va'd ve va'idinden dönmesi düşünülmemeyeceği için ahirette mürtekb-i kebîrenin, affedilmesinin mümkün olmayacağını ileri sürer.⁶¹ Şefaatin, dünyadayken methi gerektiren amelleri işleyerek ahirette mükâfatı hak eden mü'minler için olduğunu ancak zemmedilmeyi gerektiren amelleri işleyerek ıķaba müstehak olan mürtekb-i kebîre için bunun söz konusu olamayacağını ileri sürer.⁶²

Zina etmek, hırsızlık yapmak ve içki içmek gibi haramları işleyen kimsenin, zemmedilmeyi hak eden fasık olarak isimlendirildiğini dolayısıyla zemmedilen bu kimsenin cennete giremeyeceğini belirtir. Zemmedilmeye müstehak olan

59 Ebû Mansûr Muḥammed b. Muḥammed b. Mahmûd el-Mâtûridî, *Kitâbü't-Tevḥîd Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayıncılık, 2012), 555.

60 Kādî, *Şerhu'l-uşûli'l-ḥamse*, 717.

61 Kādî, *Şerhu'l-uşûli'l-ḥamse*, 666; *Şerhu'l-uşûli'l-ḥamse, Tercümesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2/574.

62 Ebû'l-Ḥasan Kadî Abdülcebbar b.Ahmed b. Abdülcebbar, *Fazlu'l-i'tizal ve tabaķatu'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid, 2. Baskı (Kaḥire: Daru'l-Kutubi'l-Mısıryye, 1952), 224.

mükellefi Cennet ile mükâfatlandırmak ve mükâfatı hak edene de ikâbta bulunmak Allah'ın adaletiyle bağdaşmaz.⁶³ Kādî'ya göre fâsığın mümin diye nitelendirilmesi onun kötülüğe teşvik edilmesi anlamına geldiği gibi, ilâhî buyruklara itaat etmediğinden iyi hasletleri kalmayan fâsığın ahirette mükâfat görmesi de akla uygun değildir.⁶⁴ Kādî, "İman eden kimse, fâsık olan gibi olur mu? Bunlar eşit olmazlar." (Secde, 32/18.) âyetini delil göstererek, bu konunun akılla değil ancak nakille bilineceğini ve Kur'an'ın fâsık konusunda mü'min, fâsık gibi değildir, ilkesiyle problemin çözüm yolunu gösterdiğini belirtir.⁶⁵

5.2. Neseffî'nin Büyük Günah İşleyen Kimsenin Ahiretteki Durumu Hakkındaki Görüşü

Neseffî, Allah'ın rahmetinin kuşatıcılığını ve amelin imanın bir parçası olmadığını ileri sürerek mürtekb-i kebîrenin ahiretteki konumu hakkında daha iyimser düşünür. Neseffî'ye göre Kur'an'da günahın, iman ile beraber bulunabileceğini ifade eden âyetlerin⁶⁶ mevcudiyeti, bize ehl-i kıbleden olan kimsenin inkâr etmeksizin küfür haricinde büyük günah işlemesi durumunda imanının baki kalacağına delil teşkil eder. Bu kimse tövbe etmeden ölürse durumu Allah Teâlâ'nın meşietine kalmıştır, dilerse affeder, dilerse azab eder.⁶⁷ Allah va'dinden dönmez ancak dilerse rahmeti, keremi ve lütfu ile veya şefaafat edilmesine izin vererek va'dinden vaz geçip büyük günah sahibini cennete koyabilir.⁶⁸ Neseffî, Hz. Peygamber'in, "şefaafatim, ümmetimden büyük günah işleyenler içindir."⁶⁹ hâdisini referans alarak mürtekb-i kebîreye peygamberlerin ve izin verilen salih kimselerin şefaafat edebileceğini belirtir.⁷⁰

Ya da işlediği günah kadar cehennemde azab eder sonra tekrar cennete gönderir. Ancak mürtekb-i kebîreyi, tasdik ettiği için küfürle yargılaması ve ebedi olarak cehennemde azab etmesi Allah'ın adaletine uygun olmaz.⁷¹ İman, yalanlamak dışında bir şeyle zail olmaz, büyük günah işlemek de yalanlamak değildir. Bu nedenle mürtekb-i kebîre mü'mindir ve Allah dilerse affederek cennetine koyabilir. En büyük hayır tasdik etmektir, ancak büyük günah işleyen kimse en büyük şerri işlememiştir. Ehl-i kıbleden olan büyük günah sahibi kimse, inkâr ve inadından değil, zaafından dolayı işlediği günahı için Allah'tan korkarak affedilmesini umar. Mürtekb-i kebîrenin salih amelleri olduğu halde bunların görmezden gelinerek cehenneme konulması Allah'ın vaadinden dönmesi

63 Kādî, *Şerhu'l-uşûlî'l-hamse*, 718.

64 Yusuf Şevki Yavuz, "Fâsık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1995), 12/202-205.

65 Kādî, *Şerhu'l-uşûlî'l-hamse*, 713.

66 el-Hucurât: 49/9, en-Nisâ: 4/43.

67 Neseffî, *Tebsîretü'l-edille*, 2/230.

68 Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseffî, *Bahru'l-kelem*, thk. Muhammed Veliyuddin es-Şalah. 2. Baskı (Şam: Mektebetu Daru'l-Ferfur, 1995), 230.

69 Ebû Davûd, "Sünnet", 23.

70 Neseffî, *Bahru'l-kelem*, 230.

71 Neseffî, *Tebsîretü'l-edille*, 2/230.

anlamına gelir. Neseî, Kur'ân'da "Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır, kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır, onlar haksızlığa uğratılmazlar." (el-Enam, 6/160) âyetiyle iyiliğin on katıyla mükâfatlandırılacağı, kötülüğün ise sadece misliyle cezalandırılacağı ifade edilmesi, iyilikleri olan günahkâr bir mü'minin ebedi olarak cehennemde kalmasının, Allah Teâlâ'nın vaadinden dönmesi anlamına geldiğini belirtir. Kendi ifadesiyle Allah'ın vaadinden dönmesinin caiz olmadığını savunanlar neden vaadinden de dönmesinin caiz olmadığını belirtmezler. Va'id ile ilgili âyetlerin umumi olduğunu savunanlar, bağışlanmayla ilgili âyetlerin de umumi olduğunu görmemektedirler.⁷²

5.3. Kâdî Abdülcebâr ve Neseî'nin Büyük Günah İşleyen Kimsenin Ahiretteki Durumuna Dair Görüşlerinin Karşılaştırılması

İmanı bir sıfat olarak kabul eden Kâdî, bu sıfatı taşıyan mü'minin methi gerektiren fiilleri işlediği için cennete girmeyi hakk ettiğini, ameli terk etmesinden dolayı bu sıfatı taşımadığını kabul ettiği mürtekb-i kebîrenin ise mü'min olmadığını ve tövbe etmeden ölmesi halinde hakk etmediği cennete giremeyeceğini savunur. Neseî ise Kur'ân'ın ifadelerine bakılınca imanın günahla beraber bulunabileceğini dolayısıyla ehl-i kıbleden mürtekb-i kebîrenin inkâr etmedikçe mü'min olduğunu ve Allah'ın dilemesi halinde cennete girebileceğini açıklar. İki kelâmcının problemi ele alış biçimlerinin temelde birbirinden farklı olduğunu görüyoruz. Kadî, mürtekb-i kebîrenin ahiretteki durumu hakkında Allah'ın adaletini önceleyen realist bir bakış açısına sahipken, Neseî merkeze Allah'ın rahmetini alarak kuşatıcı, iyimser ve ihtiyatlı bir tavır takınmıştır. Mu'tezile kelâm sisteminde "aslah" meselesinde olduğu gibi Allah ilke ve hikmet üzere hareket eder. Ancak her yönden mükemmel olan bir varlık, her işinde hikmet ve adalet üzere davranır. Bunu temellendirmek için de şahit ve gaibi kıyas eder. Dolayısıyla insan hak ve hukukunu merkeze alır. Arka planında bunu düşündüğümüzde Kâdî'nın, büyük günahından dolayı mürtekb-i kebîrenin tövbe etmeden ölmesi halinde cehenneme gideceği iddiasının daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz.

Kâdî, "va'd ve va'id" ilkesi gereği Allah'ın mürtekb-i kebîreyi cennete göndermesinin O'nun vaadinden döndüğü anlamına geleceğini belirtir. Neseî ise, bu görüşe karşı çıkar ve mürtekb-i kebîrenin günahı yanında birçok salih amelinin de bulunabileceğini ve Allah Teâlâ'nın bunları görmezden gelmesinin "Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır, kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır, onlar haksızlığa uğratılmazlar." (el-En'am, 6/160.) âyetini referans alarak O'nun va'dinden dönmesi anlamına geleceğini belirtir. Biz Neseî'nin, mürtekb-i kebîre, inkâr etmediği halde Allah'ın onun iyiliklerini yok saymasının va'dinden dönme anlamına geleceği iddiasında en az Allah'ın mürtekb-i kebîreyi affetmesinin va'idinden dönmesi anlamına

⁷² Neseî, *Tebisretü'l-edille*, 2/236.

gelir, iddiasında bulunan Kādî Abdülcebbar kadar haklı olduğunu kabul ediyoruz. Aslında daha detaylı düşündüğümüzde iyiliklerin yok sayılması günahlara göre daha bir hak kaybı olur ki bu Allah'ın adaletine uymaz. İyilik yapan ve İslâm'a inanmayan birinin durumunu bu kapsamda ele alamayız. Çünkü burada büyük günah işleyen ama inanan kimsenin durumu söz konusudur. Ayrıca Kur'ân, "Kim zerre miktarı hayır işlerse onu(karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı kadar şer işlemişse onu(karşılığını) görür." (ez-Zilzal, 100/7-8.) Allah'ın rahmeti, gazabına galip geldiğine göre va'd âyetlerine öncelik tanınmanın daha uygun olduğuna inanıyoruz.

Görüreceği üzere Kādî, vaidle ilgili âyetlere öncelik tanırken Nesefî, vaadle ilgili âyetleri referans almıştır. Bu durum bize Kādî'nin bakış açısının kişiyi inzar etmeye yönelik olmasına karşın Nesefî'nin irca' anlayışını benimseyerek mürtekib-i kebîrenin durumunu Allah'a havale etmesinin, kişiye hayat alanını daraltmadan özgürlük alanı oluşturma çabası içinde olduğunu gösterdiği kanaatindeyiz.

Kādî, mürtekib-i kebîrenin tövbe etmeden ölmesi halinde şefaahat edilmeyeceğini çünkü şefaatin cennete gitmeyi hakk etmiş mü'minler için geçerli olduğunu belirtir. Nesefî, şefaatin İslâm ümmetinden ehl-i kebair için olacağını ileri sürerek mürtekib-i kebîreye şefaahat edilebileceğini ve dolayısıyla cennete gidebileceğini belirtir. Allah'ın sadece cennete göndereceği kimselere şefaahat edilmesine izin vermesini savunmak, şefaatin kapsam alanını daraltmak anlamına gelir ki daha önce zikredilen hâdiste Hz. Peygamber'in şefaatinin ehl-i kebairi kapsayacağını vurgulamaktadır.

Kādî, Mu'tezili anlayışa uygun olarak Mürtekib-i kebîrenin tövbe etmeden ölmesi halinde ebedi olarak cehennemde kalacağını ancak azabının kâfirlerinkine göre daha hafif olacağını belirtir. Kur'ân'da ifade edilen "Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar.." (en-Nisâ, 4/116.) âyetini referans alan Nesefî, Allah Teâlâ'nın iradesini önceleyerek şirk dışındaki günahları, mürtekib-i kebîre de dahil dilediği kimse için bağışlayabileceğini ya da bu kimsenin cehennemde bir süre azab çektikten sonra cennete gideceğini savunur. Nesefî'nin mürtekib-i kebîrenin bir süre azab çektikten sonra cennete gideceğini iddia etmesinin nedeni, fasıkın mü'min olduğunu kabul etmesi ve Allah'ın onun iyi amellerini boşa çıkartmayacağı kanaatidir. Kādî'ya göre mürtekib-i kebîrenin imanı, hayatı boyunca onu kötülükten alıkoyamadığı için yok hükmündedir. Ayrıca Allah'ın adaleti gereği salih amel işleyen ile kötü amel işleyen birbirinden ayırt edilmesi gerektiğini ve bunun da sonuç olarak mürtekib-i kebîrenin cehenneme gitmesine neden olduğunu ifade eder.

Her iki mütekellim de bağlı oldukları mezheplerin anlayışlarına uygun fikirler ortaya koymuşlardır. Mu'tezile dolayısıyla Kādî Abdülcebbar Allah'ın adaleti kaygısıyla meseleye yaklaşırken Nesefî Allah'ın rahmetini öne sürerek ve problemi irca yöntemiyle çözmeye çalışır.

Sonuç

Hicri 1. asırdan itibaren İslâm düşünce tarihinde iman ve amel ilişkisine dayalı anlayışa bağlı olarak tartışılabilen büyük günah meselesi günümüz İslâm dünyasında hâlâ güncelliğini korumaktadır. Kādî Abdülcebbar ve Nesefî'nin, büyük günah işleyen kimsenin durumunu İman ve amel ilişkisi temelinde ele aldıkları ve imanı farklı tanımladıkları için de farklı sonuçlara varmışlardır. Her iki kelamcının da büyük günah işleyen kimsenin kâfir olmadığı konusunda hemfikir olmaları onların bir ölçüde birbirine yakın düşündüklerini gösterir. Bu nedendir ki makalemizde iki kelamcının daha çok büyük günah işleyen kimsenin mü'min olup olmadığı konusundaki görüşleri ön plana çıkmıştır. Ehl-i sünnet ve Mu'tezile mezheplerinin iki önemli ismi olan Kādî Abdülcebbar ve Nesefî'nin mürtekb-i kebireyi tekfir etmemeleri, bize sefeli anlayışa sahip kimselerin ehl-i kıbleyi tekfir etmelerinin tutarlı olmadığını gösterir.

Kādî Abdülcebbar'ın, mürtekb-i kebirenin dini statüsünü Mu'tezile'nin "el-menziletu beyne'l-menzileteyn" ilkesi bağlamında değerlendirerek, ne mü'min ne kâfir olduğu görüşü, daha önce olmayan üçüncü bir statüyü ortaya çıkarması nedeniyle eleştirilmiştir. Ebû Muîn en-Nesefî'nin, Ehl-i Sünnetin mürtekb-i kebirenin Müslüman vurgusunu öne çıkarması Mürcii anlayışı çağrıştırmaları ve ayrıca toplumda amel konusunda bir laçkalığa neden olabileceği gerekçesiyle eleştiri konusu olmuştur. Her iki görüşün de eleştirilecek tarafları olmakla beraber ehl-i kıbleden mürtekb-i kebirenin Müslüman olduğunu kabul etmenin, Müslüman olmadığını kabul etmekten İslâm'a daha uygun olacağını düşünüyoruz. Kādî Abdülcebbar'ın görüşlerinin de Hâricîler ve Mürcie arasında bir orta yol benimseyerek toplumdaki çözümsüzlüğü gidermeye yönelik olması bakımından önemli olduğu kanaatindeyiz.

Hanefi-Mâtürîdî geleneğin savunduğu görüşe bağlı olan Ebû Muîn en-Nesefî, ehl-i kıbleden büyük günah işleyen kimseyi Allah affedebilir, demekle Allah'ın rahmetine, Allah'ın büyük günah işleyen hakkındaki hükmünü ahirete irca etmekle O'nun iradesine ve Allah büyük günah işleyen iyiliklerini görmezden gelmez demekle de O'nun adaletine vurgu yapmıştır. Kādî Abdülcebbar ise Hâricîler ile Mürcie arasında orta bir yol bulma çabasında olmakla beraber büyük günah işleyen ile işlemeyene Allah aynı muameleyi yapmaz, demekle O'nun adaletine vurgu yapmıştır. Sonuç olarak Allah'ın adaleti veya rahmeti açısından meseleye bakmakla meselenin çözümsüzlüğe değil çözüm zeminine getirilmesi gerekir. Her iki mütekellimin haklı endişeleri dikkatle ele alındığında büyük günah işleyen kişi ne günah işleme konusunda sorumsuzluğa itilmeli ne de inkâr etmedikçe ümitsizliğe itilerek tekfir edilmelidir.

Kaynakça

- Atay, Hüseyin. *Tebssiratü'l-edille* Mukaddimesi. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Bağdadî, Ebu Mansur Abdulkahir el-. *el-Farq beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Osman. Kahire: Mektebu'l-İnsan, 1988.
- Bebek, Adil. "Günah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25/285-286. İstanbul: TDV yayınları, 1. Baskı, 2002.
- Ebü Davûd Süleyman b. el-Eş'as b. İshak, *Sahîh Süneni ebî davûd*. thk. Muhammed Nasır el-Banî. 4 Cilt. Riyad: Mektebetu Mearif, 1. Baskı, 1409/1998, 3.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Tarihü'l-Mezahibi'l-İslami*. 2 Cilt. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabi, ts.
- Eş'ârî, Ebü'l Hasan Ahmed b. Muhammed b. Meymûn el-. *Kitabu'l-lum'a fi reddi ala ehl-i zeyğî ve'l bid'a*. thk. Hamid garabe. Kahire: Matbaatu Mısıriyye, 1416/1995.
- Eş'ârî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil el-. *Makalatu'l-İslamiyyin ve ihtilafu'l-musallin*. thk. Ebu Abdu'l-İlah. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1411/1990,
- Fiğlalı, Ethem Ruhi "Hâriciler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV yayınları, 1997.
- Gölcük, Şerafettin. "İsimler ve Hükümler Yönünden İman ve İslâm Kavramları" Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi. 1/2 (Aralık-1977), 186-189.
- Harman, Ömer Faruk. "Günah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/285-286. İstanbul: TDV yayınları, 1996.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-Arab*. 16 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, 1432/2010.
- İbn Murteza, Ahmed b. Yahya. *Tabağatu'l-Mu'tezile*. 3. Beyrut: Daru'l-Muntezar, 1409/1988.
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/391-401. İstanbul: TDV yayınları, 2006.
- İsfahânî, Ebu'l- Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-. *el-Müfredat*. Beyrut: Mektebetu Nezzar Mustafa, 1395/1975.
- Işık, Kemal. "Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vâşıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 24/34. (Eylül-1990).
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedani. *Tenzihu'l-Kur'ân ani'l-metain*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sayeh. 1. Baskı. Kahire: Mektebetu'n-Nafizah, 1427/2006.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedani. *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1417/1996.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedani. *el-Muħit bi't-teklif*, thk. Van Petersen, 1. Baskı. Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1420/1999.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedani. *Şerhu'l- uşûli'l-hamse Tercümesi*, Trc. İlyas Çelebi. 1. Baskı, 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdülcebbar. *Fazlu'l-i'tizal ve tabağatu'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. 2. Baskı. Kahire: Daru'l-Kutubi'l-Mısıriyye, 1372/ 1952.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *İman-Küfür Sınırı*. 1. Baskı. İstanbul: Marifet yay. 1982.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/41-45 İstanbul: TDV yayınları, 2006.

- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. İstanbul: TDV Yay. 2012.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-. *er-Redd ve't-tenbîh alâ ehli'l-ehva ve'l-bid'a*. Beyrut: Mektebtü'l-Mearif, 1388/1968,151.
- Maraz, Hüseyin. "Mu'tezile'nin "el-Menzile beyne'l-Menzileteyn Savunusu ve Doğuşu ile İlişkisi". *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 16/1, 2016, 1-33.
- Mâtürîdî, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandi el-. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. thk. Fatıma Yusuf Hayme. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetu Risaletü'n-Naşırın, 1. Baskı, 1465/2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandi el-. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayıncılık, 2012.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandi el-. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Bekir Topaloğlu-İbrahim Halil Kaçar. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınları, 1. Baskı, 2008.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-. *Tebstü'l-edille*. thk. Hüseyin-Atay-Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı, 2003.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-. *Baḥru'l-keḷâm*. thk. Muhammed Veliyuddin es-Salah. Şam: Mektebetu Daru'l-Ferfûr, 2. Baskı, 1456/1995.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-. *Kitabu't-temhîd li kavaid'd-Tevhîd*. thk. Habibullah Hasan Ahmed. Kahire: Daru't-Tabaati'l- Muhammediyye, 1. Baskı, 1406/1986.
- Önal, Recep. "İman ve Mâhiyet Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği". *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.1/ 39. 2015, 121-146.
- Ravî, Abdussettar er-. *el-Aklu ve'l-hurriye dirasetu fi fikri'l-Ḳādî Abdülcebbar*. Beyrut: Müessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirase ve'n-Neşr, 1.Baskı, 1400/1980.
- Şehristanî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdu'l Kerim b. Ahmed eş-. *el-Milel ve'n-nihâl*. thk. Ahmed Fehmi Muhammed. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2. Baskı, 1413/1992.
- Şimşek, Murat. "Hânefî Geleneğinde Usûl-Fürû İlişkisi ve Kelâm-Fıkıh Usûlü Etkileşimi Bağlamında İmâm Mâtürîdî", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Veli Sempozyumu –Hanefîlik-Mâtürîdîlik-* 05-07 Mayıs 2017. Ed. Cengiz Çuhadar, Mustafa Aykaç & Yusuf Koçak. 1/257-270. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Türkgülü, Mustafa. "Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/ Kebîre Hakkındaki Kelâmî Tartışmalar". 36/4, Ankara: *Diyanet İlmî Dergi*, (2000), 63-88.
- Tunç, Cihat. "Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/33. (Haziran-1978), 325-342.
- Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*. İstanbul: İSAM Yay. 2020, 27-28.
- el-Vehbî, Muhammed b. Yusuf el-İbazî. *Tefsîru'l-heymani'z-zâd ilâ dâri'l-Meâd*. 10. Cilt. Umman: Vüzerat-ı Turasî's-Seḳafe, 1408/1988.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fâsık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/202-205. İstanbul: TDV yayınları, 1995.
- Yüksel, Fatıma Rûmeysa. *Ebü'l-Muîn en-Nesefî Bağlamında Mâtürîdî Geleneğinde Mu'tezile Karşıtlığı*. Ankara: Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-. *Eşaşu'l-Belâğa*. thk. Mahmûd Bâsil Uyûnu's-Sûd. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1419/1998.